

Н. М. Савелюккандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка**КОНТЕКСТ ЯК СИСТЕМНИЙ ЧИННИК РОЗУМІННЯ ДИСКУРСУ:
ФІЛОСОФСЬКІ, ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

У статті розглядається значення поняття контексту як вагової категорії постнекласичних наукових досліджень. У порівнянні з фундаментальними філософськими та традиційними лінгвістичними її аспектами виокремлюються та аналізуються психологічні складові контексту, як істотні чинники розуміння дискурсу. Обґрунтовується, що фундаментальним психологічним контекстом будь-якого розуміння виступає особистість у своєму життєвому світі.

Ключові слова: контекст, розуміння, дискурс, контекстний підхід, особистість, життєвий світ.

Постановка проблеми. Сучасна психологія, як і наука, суспільство загалом, поступово позбувається ілюзій про «однозначність» чи «всезагальність» будь-якого знання, натомість сприймаючи та приймаючи ідеї про його багатовекторність, множинність, колегіальність. Але тут виникає закономірне питання: що ж задає таку плюралістичність, якщо світ, у принципі, об'єктивний і тому мав би бути «єдиним», «однаковим» для всіх? Останнє, на перший погляд, стосується і різних відносно відосблених його сутностей, об'єктів, феноменів. Саме за такий «гачок» привабливої об'єктивності й «зачепилася» класична наука, яка завжди перебувала у пошуках незмінних і начебто незалежних від окремої людини чи ситуації істин. Об'єктивності й справді привабливої, тому що вона (за умови свого відкриття!) обіцяє можливість доволі зручної уніфікації практично будь-чого: мислення та дій, моралі та ідеології, способу життя цілого соціуму й окремих індивідуальностей.

Насправді ж, подібний ідеал – недосяжна утопія, оскільки все в цьому світі завжди виступає і проявляє себе під певним кутом зору. Це доводять, зокрема, відомі експерименти та їх інтерпретації у рамках квантової механіки, що стала одним із вагомих доказів методологічних принципів постнекласичної науки. Так, згідно з найпопулярнішою інтерпретацією квантової механіки – копенгагенською, чітко визначити стан тієї чи іншої системи, виокремити його серед потенційної безлічі всіх можливих може тільки спостереження. Іншими словами, воно робить будь-яку систему класичною, оскільки вона миттєво перестає існувати одразу в усіх своїх потенційних станах на користь одного з них [10]. На нашу думку, одним із можливих еквівалентів поняттю «спостереження» квантової механіки в гуманітарних і соціальних науках виступає термін «контекст».

Контекст – поняття, яке активно використовується у сучасній філософії, науці, художній лі-

тературі й побутовому спілкуванні, що особливо стосується поширеного уточнювального формулювання «у контексті...». Зазначене формулювання свідчить про відносність будь-якого життєвого факту і необхідність конкретизації ракурсу його сприйняття та осмислення. Водночас з точки зору психології контекстуальні чинники все ще залишаються малодослідженими, хоча, наприклад, у герменевтичному або дискурсивному підході саме контекст виступає одним із визначальних факторів творення та розуміння будь-якого тексту. Отже, відповідні чинники потребують свого системного теоретичного аналізу, який, опираючись на розлогіші філософські, а також традиційні для свого вивчення лінгвістичні засади, окреслив би і специфіку їх вивчення у рамках власне психології.

Ступінь розробленості проблеми. Якщо міркувати в термінах відомої семіотичної концепції Ю.М. Лотмана, котрий припускає можливість розгляду культури в цілому як тексту (метатексту) [8, с. 121], то у найбільш глобальному своєму розумінні контекст – це те, що творить цю культуру, як живу реальність в її конкретних фізичних, психологічних, духовних вимірах. Адже текст поза певним контекстом – це лише гіпотетична абстракція, «мертва мова», яка містить потенційно нескінченну множину значень, що ще не знайшли свого «автора» чи «читача» зі здатністю виокремлювати та приписувати цим значенням їх реальні, «живі» смисли. Висловлене стосується будь-яких сутностей, які хоча б умовно можна співставляти з певними текстовими (гіпертекстовими) утвореннями.

У сучасній філософії контекст (від лат. contextus – «поєднання», «тісний зв'язок») розглядається як феномен, що породжується позатекстовим ефектом системності текстового масиву і полягає у виникненні додаткових значень і смислів тексту, зумовлених тим, що текст як «семантична цілісність переважає «смыслову суму» утво-

рюючих його мовних одиниць». Іншими словами, контекст задає визначеність смислу мовних виражень у межах певного тексту, й поза ним будь-яка мовна одиниця втрачає свою «семантичну ситуативну конкретність та емоційну віднесеність» [9, с. 240]. Зауважимо, що дефініції терміну «контекст» входять далеко не в усі філософські словники, а переважно лише ті, які позиціонують постмодерністське спрямування, в річищі якого контекст визначається спочатку позицією Автора, а надалі вже й Читача тексту.

Особливо вагомим відповідний термін виступає у філософській герменевтиці, методологічна програма якої, втілюючи парадигму лінгвістичного повороту, будується навколо понять розуміння та інтерпретації, з'ясування сутності яких не можливе поза звертанням до поняття контексту. Крім того, як зазначають сучасні науковці, дана програма не обмежується герменевтикою, а є одночасно предметом розгляду в епістемології, лінгвістиці, соціальній антропології, когнітивістиці, теології та, зокрема, психології. Відповідно можна вести мову про різні типи контекстуалізму, які певним чином співвідносяться і взаємодіють [14, с. 381].

Зокрема у лінгвістиці поняття контексту має дещо відмінне, специфічніше своє визначення, розглядаючись, насамперед, не як надсистемний, позатекстовий чинник, а як «фрагмент» тексту, що включає обрану для аналізу одиницю, є необхідним та достатнім для визначення значення цієї одиниці, та який, разом із тим, не суперечить загальному смислу даного тексту [15, с. 238]. В принципі, якщо слідувати вищезгаданій концепції «культури як тексту» (чи в найбільш глобальному розумінні – цілого світу як тексту), то зазначений підхід має право на існування. Адже, якщо будь-який текст – потенційно продовжувана, нескінченна сукупність, то тоді саме обмеженість певним фрагментом і надає йому відносно визначеного смислу. Водночас інтерпретація будь-якого поняття, у тому числі контексту, в рамках лише однієї науки надто звужує його, в даному випадку – лише до мовних одиниць та їх внутрішньосистемних взаємозв'язків.

Очевидно, що «чистий» лінгвістичний контекст – це прерогатива переважно «класичних» лінгвістів, програмістів, технологів, які мають справу зі сферами доволі абстрактних комунікацій, натомість реальний дискурс містить цілу гіперсистему складних контекстуальних чинників. Тому значно продуктивнішим є міждисциплінарний синтез: наприклад, поширені у сучасній науці лінгвокомунікативний або лінгвокогнітивний підходи. Так, Л.В. Ковальчук розглядає контекст не лише як вербальне оточення певного текстового елемента, а і як глобальні умови здійснення комунікації, що включають просторово-часові параметри, предмет та учасників комунікації (їх статусно-рольові

відносини, фонові знання тощо). Іншими словами, контекст виступає не як спорадичне та факультативне явище, а саме як глобальний феномен, який пронизує усі мовні одиниці й рівні, поза яким жодне мовне явище, в принципі, розглядатися не може [5, с. 227–228].

Н.К. Кравченко аналізує «контекст» як лінгвокогнітивну категорію дискурс-аналізу. Систематизуючи основні зарубіжні підходи до її визначення (когнітивна теорія дискурсу Т. ван Дейка, соціолінгвістичний дискурс-аналіз Р. Водак, теорія конверсаційних імплікатур Г. Грайса, конверсаційний аналіз Г. Сакса та ін.), авторка пропонує розглядати контекст, як сукупність синхронізованих знань комунікантів про всі фактори й аспекти дискурсивного семіозису, які самі активуються на основі знакової форми тексту, та одночасно активують текстові смисли, виокремлюють текст із семіозису, співвідносячи його зі світом (його контекстуальними моделями). Відповідно наголошується, що саме перетинання, взаємодія контекстів адресанта й адресата є умовою здійснення дискурсу, розуміння та інтерпретації тексту [6].

Зауважимо, що як би окремі автори не називали власні підходи, вони насправді залишаються у концептуальних рамках певної однієї галузі як домінуючої – переважно лінгвістичної, до якої певні аспекти (комунікативні, семіологічні, культурологічні, соціологічні, когнітивні тощо) хоча й підключаються, а проте всі вони аналізуються, насамперед, із позицій процесів і результатів мовотворення.

Натомість по-справжньому міждисциплінарний підхід до аналізу дискурсу як тексту в певному його контексті чи не вперше знаходимо у працях Т. ван Дейка. У двох відомих своїх монографіях («Дискурс і контекст», 2008 р.; «Суспільство і дискурс», 2009 р.) вчений розвиває, за його ж власним твердженням, нову теорію контексту, а саме: у той час, як інші зосереджуються на лінгвістичних, соціолінгвістичних і когнітивних його вимірах, дана теорія систематично розглядає соціально-психологічні, соціологічні та антропологічні аспекти даного феномену. Саме ці підходи розкривають чимало особливостей тих «інтеракційних епізодів», «соціальних ситуацій» та «культур», які традиційно розглядаються як «контекст» будь-якого мовлення. Окреслюючи сутність своєї теорії, Т. ван Дейк наголошує, що зв'язок між суспільством і дискурсом – непрямою, тобто, навіть будучи опосередкованим соціально, дискурс базується все ж таки на суб'єктних дефініціях комунікативної ситуації, які динамічно конструюються та видозмінюються його учасниками. Відповідні дефініції у термінах соціолінгвістики пропонується експлікувати як «контекстні моделі», а в якості їх основи розглядати «епізодичну» («автобіографічну») пам'ять, як і будь-який соціальний досвід загалом [16, с. 9–10].

Ця, як і інші сучасні міждисциплінарні теорії дискурсу, і зокрема контексту в його загальній структурі, так чи інакше торкаються суб'єктних, психологічних чинників його творення та розуміння, а проте детальніше розкриття саме цих чинників, принаймні в українській психології, досі переважно не здійснювалося.

Отже, **мета** нашої статті – системний аналіз власне психологічних складових контексту як істотної умови реального розгортання процесів світосприйняття та світорозуміння, в тому числі у формі різноманітних дискурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В одному з авторитетних сучасних психологічних словників (за ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зінченка) поняття контексту розглядається у двох основних значеннях: 1) закінчений у смисловому відношенні уривок тексту, необхідний для визначення смислу окремого слова або фрази, що входять до нього; автори також наголошують, що у розлогах розуміння контекст включає у себе і ситуацію, в якій текст створюється та/або сприймається (тобто синонімічно терміну «затекст»); 2) для позначення соціального середовища, ситуації, що оточує людину (саме в такому сенсі використовуються вирази «соціальний контекст», «культурний контекст», «духовний контекст» і т. п.), причому повинен враховуватися не тільки актуальний, а й минулий контекст [1, с. 212]. Формулювання, подібне за змістом до першого визначення, ми знаходимо також у О.О. Леонтьєва, Л.О. Карпенко, котрі значною мірою аналогічно розглядають контекст, як усне або писемне мовлення, що володіє смисловою завершеністю і дає змогу з'ясувати сенс і значення окремих своїх фрагментів [7].

Попри всю авторитетність вищезгаданих праць дозволимо собі стверджувати, що перша із запропонованих дефініцій контексту мало чим відрізняється від типових лінгвістичних, а друга є переважно соціально зорієнтованою. Натомість, як можна стверджувати, вже навіть із самої етимології фундаментальної для нас категорії «психіка», психологічні складові того чи іншого контексту – це внутрішні, індивідуальні чинники сприйняття та розуміння як навколишнього світу, так і самого себе. При цьому загальноновизнана знакова, тобто першопочатково соціальна опосередкованість усього психічного, враховується, проте не в радикальному дусі біхевіоризму, а щонайменше – з огляду на зворотню опосередкованість реальної неповноти такої знаковості унікальним суб'єктивним досвідом. Тому попередньо можна стверджувати, що психологічний контекст (або психологічні складові певного загального контексту) – це всі ті психологічні фактори, які реально або потенційно здатні чинити вплив на творення та розуміння будь-яких текстів. Але слово «всі», тим більше у

сполученні з поняттям «потенційно», зводить відповідну сукупність до нескінченності, що очевидно спонукає до виваженої теоретичної систематизації таких факторів відповідно до глобальніших теоретико-методологічних підходів.

Згідно з історичними розвідками І.Т. Касавіна, за кордоном першим психологом, який усвідомив значення проблеми контексту, був К. Бюлер, а серед вітчизняних психологів (терміном «вітчизняни» ми традиційно називаємо тих науковців, які належать одночасно і до української, і до російської наукової спільноти) – Л.С. Виготський [14, с. 383]. Обидва розглядають значущість контексту в річці своїх учень про мову й мовлення, але вже не стільки з лінгвістичних, скільки з психологічних чи навіть з психолінгвістичних позицій: перший дослідник – у рамках традиційної для тогочасної європейської психології «теорії поля» або, надалі, гештальттеорії, другий – в аспекті неklasичної культурно-історичної психології.

Але, хоча поняття «психологічний контекст» зустрічається у спеціальній літературі ще з першої третини ХХ століття, проте відносно чітка його дефініція чи не вперше була надана А.О. Вербицьким лише на початку нашого століття (у процесі розробки концепції знаково-контекстного навчання): як системи «внутрішніх і зовнішніх факторів й умов поведінки та діяльності людини, що впливають на особливості сприймання, розуміння та перетворення конкретної ситуації, визначають смисл і значення цієї ситуації як цілого, і компонентів, які в неї входять» [2, с. 128–130]. На нашу думку, власне до «психологічного контексту» належать, насамперед, перші, тобто внутрішні фактори, які А.О. Вербицький озвучує як внутрішній контекст – суб'єкту (внутрішньо-психічну) реальність, де є особистісна значущість і смисл певного явища для самої людини, та які утворюються в результаті співвіднесення даного психічного змісту з певними іншими такими змістами. Аналогом відповідного поняття у зарубіжній психології виступає термін «ментальний контекст», що зустрічається, зокрема, у працях Г. Бейтсона [там само, с. 203]. Ці, як і низка інших напрацювань, загалом засвідчують, що контекст – цілком реальна психологічна сутність, яка потребує свого врахування у найрізноманітніших сферах діяльності, істотно доповнюючи складні мовні системи в їх реальному функціонуванні – дискурсі, а деколи впливаючи на них навіть усупереч традиційним поняттям і стереотипам.

У сучасній російській психології низкою науковців (А.О. Вербицький, Т.Д. Дубовицька, В.Г. Калашніков та ін.) контекстний підхід узагалі розглядається як цілісна методологія психологічного дослідження. Зокрема, на думку В.Г. Калашнікова, саме поняття «контекст» може претендувати на статус «нової психологічної категорії», що

передбачає «оригінальний погляд на людину та її психіку». Адже експліцитно чи імпліцитно механізми контекстуального впливу нерідко залучаються дослідниками для моделювання і розуміння розлогого кола практично усіх психічних явищ – від проблем несвідомого та ілюзій сприйняття до творчого мислення, соціально-психологічних і навіть патопсихологічних феноменів. Обґрунтовуючи окреслений методологічний підхід, В.Г. Калашніков зазначає, що контекст у психологічному розумінні – це не тільки семантична структура, а ще й певна функціональна система, що поєднує всі інші психічні процеси та стани з метою забезпечення співвіднесення одного фрагменту інформації з іншими і творення таким чином певних її значення та смислу. А якщо вже мова йде про справді психологічний контекст, то таким «фрагментом» виступає певний «психічний зміст» як «система координат» для розуміння певних «інших фрагментів» [4].

Як бачимо, один із можливих і, мабуть, найперших шляхів дослідження психологічного контексту – це виокремлення з наступним більш детальним вивченням зазначеного «психічного змісту», тобто психічних процесів, станів чи властивостей, які зумовлюють ймовірні індивідуальні варіації розуміння. В якості конкретних складових такого контексту розглядаються переважно когнітивні психічні процеси та утворення: сприймання і розпізнавання, мислення та уява, а також пам'ять.

Є і більш системні наукові розвідки, де до власне когнітивних компонентів підключаються інші – особистісні фактори. В Україні такого типу дослідження належать, наприклад, Л.І. Романовській, котра аналізує когнітивний стиль особистості, як чинник процесу розуміння тексту. Значною мірою аналогічно до вже згадуваних понять «зовнішнього» і «внутрішнього» контекстів авторка виокремлює об'єктивні та суб'єктивні фактори даного процесу, причому до останніх відносить не тільки специфіку мисленнєвої діяльності суб'єкта (інформаційний компонент – наявність знань, досвід; операційний – здатність використовувати свої знання; стратегіальний – опрацювання інформації), а і мотиваційну сферу особистості, її індивідуально-типологічні особливості та стани [12, с. 7]. Але які б конкретні складові психічного контенту ми не обирали в якості предмета наукового аналізу, неодмінно виникає проблема визначення й виділення певного узагальнювального щодо них концепту, тобто метасистеми.

На нашу думку, й першопочаткові у з'ясуванні психологічної ролі контексту положення гештальтпсихології або культурно-історичної психології, і сучасні напрацювання у рамках контекстуального підходу можна розглядати, як вті-

лення більш глобальної концепції життєвого світу особистості, що цілком відповідає типовому визначенню дискурсу як мовлення, «зануреного у життя» [наприклад, 11, с. 272]. Зауважимо, що поняття «життєвого світу» («життєсвіту»), запропоноване ще у 40-х р.р. ХХ ст. Е. Гуссерлем, увійшло й активно опрацьовується вітчизняною гуманітарною наукою лише упродовж кількох останніх десятиліть. У первинному авторському розумінні життєвий світ – це «універсум всього принципово досяжного споглядання», «царство початкових очевидностей» [3, с. 174–175]. Разомістим відбувається «одягання ідей» або «одягання символів» на таке наочне буття, а це включає у себе все те, що для певної спільноти («освічених людей») означає перетворення й заміну просто «світу» на світ «об'єктивно дійсний та істинний» [там само, с. 78].

В українську психологію відповідне поняття прийшло завдяки напрацюванням, насамперед, Т.М. Титаренко, котра розглядає життєвий світ, як створюваний особистістю її «власний світ», що є певним співвідношенням між світом зовнішнім та світом внутрішнім, і який репрезентує унікальну цілісність усвідомлюваного й неусвідомлюваного внутрішнього психічного життя та його зовнішніх предметних втілень. Наголошується на тому, що саме особистість з її планами, настановленнями, невсипущими потребами, несвідомими імпульсами визначає ракурс, у якому людина бачить навколишній світ, орієнтується в ньому та пристосовується до нього [13, с. 33]. Як логічно впливає з наведеного визначення, глобальним психологічним контекстом розуміння будь-чого у цьому світі, в тому числі й саморозуміння, врешті-решт виступає особистість як цілісний епіцентр, фокус, координатор психічного життя людини.

Висновки. Отже, контекст – вагома категорія постнекласичної науки, зокрема психології у її незмінних пошуках свого предмета й новітніх підходів до його розкриття. З точки зору філософії контекст – це феномен, пов'язаний із позатекстовими (надтекстовими) ефектами текстового масиву; лінгвістики – фрагмент тексту, що чинить вплив на сприйняття та розуміння інших (наступних або попередніх) його фрагментів. У психології ж контекст може розглядатися в різних ракурсах системного аналізу: локальному семантичному (психолінгвістичному) або розлогішому контекстуальному підході. Базовим концептом останнього виступає особистість у її унікальному життєвому світі, окремі складові якого й визначають творення, сприйняття та розуміння кожного конкретного дискурсу.

В якості перспектив наших наступних наукових досліджень розглядаємо емпіричне вивчення контекстуальних психологічних впливів різних рівнів на цілісне розуміння релігійного дискурсу.

Література:

1. Большой психологический словарь / [Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко]. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
2. Вербицкий А.А. Категория контекст в психологии и педагогике: [Монография] / А.А. Вербицкий, В.Г. Калашников. – М. : Логос, 2010. – 300 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль [пер. с нем. Д. Кузницына]. – М. : Наука, 2003. – 496 с.
4. Калашников В.Г. Контекстный подход как методология психологического исследования. – [Электронный ресурс] / В.Г. Калашников. – Режим доступа до статті: http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2013/Psihologia/3_136986.doc.htm.
5. Ковальчук Л.В. Контекстуальні фактори та їх реалізація в дискурсі / Л.В. Ковальчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». / Сер. Філологічна. – 2009. – Вип. 11. – С. 227–233.
6. Кравченко Н.К. Контекст как лингвокогнитивная категория дискурс-анализа / Н.К. Кравченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 9 (1). – С. 257–261.
7. Леонтьев А.А. Контекст / А.А. Леонтьев, Л.А. Карпенко // Общая психология. Словарь / Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах // Ред.-сост. Л.А. Карпенко. Под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 80 с.
8. Лотман Ю.М. Культура и взрыв // Ю.М. Лотман. – М. : Гнозис; Издательская группа «Прогресс», 1992. – 272 с.
9. Новейший философский словарь. Постмодернизм / [Главный научный редактор и составитель А.А. Грицанов]. – Мн. : Современный литератор, 2007. – 816 с.
10. Петров М. Загадка наблюдателя: 5 знаменитых квантовых экспериментов. – [Электронный ресурс] // Режим доступа до статті: <http://theoryandpractice.ru/posts/8507-quantum-experiment#!>
11. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: [Монографія] / за ред. Н.В. Чепелевої. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.
12. Романовська Л.І. Когнітивний стиль особистості як чинник процесу розуміння тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». – К., 2005. – 20 с.
13. Титаренко Т.М. Жизненный мир личности / Т.М. Титаренко // Психология личности: Словарь-справочник / Под. ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – С. 33–34.
14. Энциклопедия философии и эпистемологии науки / [Сост. и общ. ред. И.Т. Касавина]. – М.: «Канон+»; РООИ «Реабилитация», 2009. – 1 248 с.
15. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [Гл. ред. В.Н. Ярцева]. – 2-е изд. – М.: «Большая российская энциклопедия», 1998. – 685 с.
16. Teun van Dijk A. Society and Discourse. How Social Context Influence Text and Talk. – New York: Cambridge University Press, 2009. – 287 p.

Савелюк Н. М. Контекст как системный фактор понимания дискурса: философские, лингвистические и психологические аспекты

В статье рассматривается значение понятия контекста как важной категории постнеклассических научных исследований. В сравнении с фундаментальными философскими и традиционными лингвистическими ее аспектами выделяются и анализируются психологические составляющие контекста, как существенные факторы понимания дискурса. Обосновывается, что фундаментальным психологическим контекстом любого понимания выступает личность в своем жизненном мире.

Ключевые слова: контекст, понимание, дискурс, контекстный подход, личность, жизненный мир.

Savelyuk N. M. Context as systematic factor of comprehending discourse: philosophical, linguistic and psychological aspects

The article reveals meaning of «context» being essential category of postnonclassical scientific research. When compared to traditional fundamental philosophical and linguistic aspects, psychological components of context are distinguished and analyzed as essential factors of comprehending discourse. It is substantiated that fundamental psychological context of any comprehension is personality in her/his own world.

Key words: context, comprehension, discourse, contextual approach, personality, personal world.